

М.М.Веген

**ВИЗНАЧНИЙ ДОСЛІДНИК ІСТОРІЇ ДРУГОЇ
СВІТОВОЇ ВІЙНИ**

(До 70-річчя від дня народження доктора
історичних наук О.Д.Довганюча)

Доктор історичних наук Омелян Довганюч - один із найвизначніших дослідників післявоєнної історії Закарпаття, зокрема Другої світової війни та возз'єднання краю з Україною. Кілька десятків авторських і колективних монографій, сотні наукових і науково-популярних статей, рецензій, величезна кількість журналістських та літературознавчих нарисів дають нам право визнати в О.Довганючу відомого фіхівця з багатьох проблем вітчизняної історії. Станом на 31 жовтня 1995 р. перу О.Довганюча належало 498 публікацій, серед яких 17 авторських і колективних монографій¹. На сьогоднішній день О.Довганюч є автором близько 600 наукових і науково-популярних праць, що є доказом його величезної працездатності. Серед сьогоднішніх закарпатських істориків важко назвати вченого, якого б можна було порівняти з героєм нашого нарису.

Відразу відзначимо, що ми не є першими, хто пише про Омеляна Довганюча. Серед доброї сотні праць про нього хотілося б виділити змістовні статті І.Губалю, І.Хланги, Р.Офіцинського, М.Олашина². Необхідно погодитись з І.Хлангою, що О.Довганюч "сумлінний науковець, один з першопрохідців багатьох нових сторінок історії Закарпаття, особливо такого трагічного періоду, як Друга світова війна. Він є людиною величезної працездатності, яка майстерно володіє пером і займає у вітчизняній історіографії поважне місце серед найбільш авторитетних знавців Другої світової війни в Карпатському регіоні"³. М.Олашин у ширшому нарисі про О.Довганюча назвав його Людиною, "яка завжди і в усьому сповідувала високі гуманістичні принципи, є прикладом надзвичайної працездатності, наукової чесності, сумлінного ставлення до своїх обов'язків, скромності, добropорядності, і чим більше таких людей буде на Землі, тим кращим стане цей світ"⁴.

І. Омелян Довганюч: основні віхи життя і діяльності

8 травня 1930 р. у подружжя Марії та Дмитра Довганючів народився син, якому щасливі батьки при хрещенні дали ім'я

Омелян. Йому, безсумнівно, і гадки не мали, що на світ народився майбутній визначний історик, справжній літописець історії рідного краю. Село Нижнє Селище, де народився Омелян Довганюч, мало чим відрізнялося від подібних йому в Чехословацькій республіці. "Неймовірно хвилюється, - писав через 67 років Омелян Дмитрович, - побачивши свою оселю, де народився і виріс, де в дитинстві промацав кожний клаптик твоєї землі, городень і вулицю, свою черешню і групу, яблуно і вербу, по яких не раз лазив і ховався в їх гілляках, коли вилізав на найвищу гілку, щоб звідти подивитися на край світу, розширити свій овід, овид свого села"⁵. У рідному селі ювілейний хлопчик переступив поріг першого класу народної школи, яку закінчив через шість років. Потім було навчання в Хустській гімназії та Хустській середній школі №2 з російською мовою викладання. Отже, навчання О.Довганюча, формування його громадської позиції відбувалося при різних політичних режимах - Чехословацькій республіці, автономній Підкарпатській Русі, незалежній Карпатській Україні та Радянській владі, яка встановилася в Закарпатті після возз'єднання краю з УРСР.

Хлопця тягнуло до знань, тим більше, що в краї відкрився Ужгородський державний університет - перший в історії Закарпаття вищий навчальний заклад. Однак, існували і фактори, які заважали його благим намірам. У 1945 р. у фашистському концтаборі загинув батько Омеляна і його матері було нелегко утримувати трьох дітей (крім Омеляна ще Олену та Михайла). Омелян Дмитрович у своїх спогадах пригадував: "У 1949 році я здав вступні іспити в Ужгородський університет, але був змушений забрати документи з приймальної комісії - коштів на навчання в мене не було"⁶.

Попрацювавши рік коректором Хустської районної газети, О.Довганюч надіслав документи на заочне відділення факультету журналістики Львівського державного університету ім. Івана Франка. Всі шість вступних іспитів склав на "відмінно" і був зарахований до лав студентів. Однак, навчання довелося припинити, бо восени 1950 р. О.Довганюча призвали на дійсну службу в армію. Після демобілізації його направили на навчання в Київ, де він закінчив відділення журналістики Вищої партійної школи. "Я завдячую долі і журналістиці, - писав О.Довганюч, - яка навчила мене завжди бути зібраним і відповідальним за свої слова, планувати свою діяльність і точно дотримуватися наміченого, ніколи не перекладати на завтра справи, які треба

зробити сьогодні. Журналістика вимагає постійно вдосконалювати себе і свою творчу "кухню", не зупинитися на досягнутому, добиватися хоч невеликого кроку вперед. Вони постійно супроводжує мене через все творче життя і серйозно сприяє і сприятиме у моїй науково-дослідницькій роботі⁷. До цього додамо, що О.Довганіч в 1957 р. в числі перших у області був прийнятий у члени Спілки журналістів СРСР, а в 1986 р. став лауреатом обласної журналістської премії ім. О.Боркалюка. До речі, першу газетну статтю О.Довганіч опублікував у 1947 р.

Друга половина 50-х - початок 70-х років - період становлення О.Довганіча як журналіста і вченого. В 1956-1961 рр. він працює редактором Великоберезнянської районної газети "Радянське село", в 1961-1968 рр. перебуває на партійній роботі в Ужгороді, а в 1968-1972 рр. виконує обов'язки головного редактора республіканського видавництва "Карпати". Паралельно з постійною роботою О.Довганіч в 1965-1969 рр. навчається в заочній аспірантурі Ужгородського державного університету, скрупульозно вивчаючи архівні документи. У спогадах О.Довганіча кілька лаконічних рядків: "У другій половині 60-х років на доступних матеріалах архівів Ужгорода і Києва я написав дисертацію про рух Опору в Закарпатті й Східній Словаччині в роки Другої світової війни. Захистив її в Києві"⁸.

Панування тоталітарної системи в СРСР відбилася на долі багатьох представників крайової інтелігенції. Що вона собою являє відчув і Омелян Довганіч. У постанові бюро Закарпатського обкому партії було чітко зафіксовано: "Випуск ідейно-незрілих книжок "Подражання театру" та "Розп'яття" (загальновідомі книги Ф.Кривіна та П.Скунця - М.В.) став можливим тому, що керівники видавництва "Карпати", в першу чергу, головний редактор тов. Довганіч О.Д., допустили грубі порушення існуючих порядків підготовки рукопису до видання, виявили поверховість та безпринципність при редагуванні рукописів, їх опінію"⁹. Довелось поміняти місце роботи. Добре, що тодішнє керівництво університету поступило порядку, запропонувавши "неблагонадійному" колишньому редактору видавництва "Карпати" роботу в цьому престижному навчальному закладі краю. Однак, як би там не було (можливо, пониження? - М.В.), але з 1972 р. О.Довганіч пов'язав свою долю з найстарішим вузом в Закарпатті. Він пройшов шлях від лаборанта (1972 р.) до викладача (1973-1974 рр.), старшого викладача (1974-1975 рр.), доцента (1975-1995 рр.). За

вказуваннями М.Олашина, під керівництвом О.Довганіча 83 студентки написали і захистили дипломні роботи, а трое з них - І.Манах, Ю.Бисага та П.Білак - стали кандидатами наук, працюють у вузах¹⁰. Додамо, що Омелян Дмитрович також причетний до захисту кандидатської дисертації Л.Горват, адже саме він запропонував їй тему з історії становлення українців в Іраноморозинні (Румунія) в 1918-1945 рр. Вихованка вченого згодом працює старшим науковим співробітником Історичного музею в Сагу Марє (Румунія), є автором понад 30 наукових праць.

Никладаючи в університеті, О.Довганіч активно працював над докторською дисертацією "Проблеми історії Закарпаття напередодні та в роки Другої світової війни (1938-1945 рр.)", яку успішно захистив на засіданні спеціалізованої вченої ради Ужгородського державного університету в 1997 р. Роботу високо оцінили професори В.Кучер, К.Кондратюк та В.Худаніч, які виступили офіційними опонентами. До них приєднався професор В.Грабовецький, який від імені провідної організації - Прикарпатського університету ім. В.Стефаніка - надіслав позитивний відгук. Захист докторської дисертації став офіційним визнанням визначних успіхів О.Довганіча в дослідженні складних проблем історії України та її складової частини - Закарпаття. Дисертація була захищена вченим, праці якого були добре відомі далеко за межами Закарпаття і України. На опубліковані праці О.Довганіча та його дослідницьку роботу надруковано понад 70 рецензій, відгуків та статей у газетах, журналах, збірниках і книгах¹¹. Вчений взяв участь у майже 100 наукових конференціях, значна частина з яких були міжнародними.

У січні 1993 р. О.Довганіч був затверджений керівником штатного науково-редакційного відділу обласної книги "Реабілітовані історією", робота над якою завершена і вона незабаром побачить світ. Хоча з червня 1995 р. О.Довганіч не працює в університеті, він продовжує продуктивно працювати у науковому плані. За останні 15 років вчений опублікував близько 400 наукових праць. Цей факт гідний подиву і наслідування. "Вважаю, - пише О.Довганіч у своїх спогадах, - що кожний історик має базувати свій аналіз історичних подій винятково на архівних документах, до яких має ставитися критично, не перекручувати факти, нічого не перебільшуючи і правдиво, про чорні її сторінки - із певним смутком, а про світлі - з радістю, тоді й вийде об'єктивна історія"¹². Це - кредо Омеляна

Довганича, якого він дотримується все своє свідоме, багате на науковий відкриття, життя.

2. Дослідження історії Карпатської України

Вперше про Карпатську Україну 1938-1939 рр. О. Довганич написав на сторінках монографії "Закарпаття в роки війни"¹³, присвятивши їй розділи "У планах німецько-угорських фашистів" та "Крах автономного уряду і загарбання краю". Якщо врахувати той факт, що книга була готова до друку в 1976 р., то напрошується висновок про те, що О. Довганич був одним із перших дослідників, який звернувся до цієї проблематики. Вже в середині 70-х років, тобто в часи панування авторитарного режиму в СРСР, О. Довганич поставив питання про перегляд хронологічних меж руху опору в Закарпатті. Він запропонував визнавати його генезу не в 1941 р., а принаймні в 1938 р., що викликало опір з боку секретаря Президії Верховної Ради УРСР Василя Нижника. Захищаючи свою позицію, О. Довганич так аргументував її: "Ось тут я і розповідаю, що тоді уже добре знав, зокрема, про заборону Закарпатської крайової комуністичної організації в жовтні 1938 року і повторно в січні 1939 року, коли вона перейшла на нелегальне становище і діяла в підпіллі. Тому своєрідність обстановки в Закарпатті змусила комісію розпочати вивчення антифашистської боротьби не з 1941, а з 1938 року, коли частина Закарпаття була окупована угорськими військами, а 15 березня 1939 року і вся Карпатська Україна. До того ж, Закарпаття не входило тоді до Радянської України і тепер це питання не вивчається ні в Чехословаччині, ні в Угорщині"¹⁴.

У монографії "Закарпаття в роки війни" О. Довганич детально зупинився на міжнародній ситуації, яка склалася в Європі наприкінці 30-х років, ґрунтовно проаналізувавши рішення Мюнхенської конференції і Віденського арбітражу (1938), в ході яких почався державний розклад єдиної ЧСР. Використавши щоденник М. Козми, О. Довганич вірно підмітив, що "угорські правлячі кола не були задоволені рішеннями Мюнхенської конференції. Про це відверто заявив по радіо угорський прем'єр-міністр, який вимагав негайного вирішення угорських вимог щодо загарбання Закарпаття та інших територій"¹⁵. На сторінках монографії йдеться про те, що перші напади угорських терористів на населені пункти Закарпаття були зафіксовані вже 5 жовтня 1938 р. Наприкінці жовтня на кордонах ЧСР з'явилися і польські терористи. Сьогодні відомо, що Угорщина і Польща мріяли про встановлення спільного кордону,

а він ми бути створений тільки в результаті анексії Закарпаття Угорщиною.

Безсумнівно, автор не мав можливості об'єктивно оцінити діяльність автономного уряду А. Волошина. На його думку, "прихід до влади словацької та української націоналістичної буржуазії, яка співробітничала з німецькими, угорськими і італійськими фашистами, значно полегшував Німеччині та Угорщині здійснити остаточно розчленування Чехословаччини і загарбати її території, де проживали національні меншості"¹⁶. "Закарпатська проблема" О. Довганичем подается на фоні тогочасних міжнародних подій. Зближення Угорщини з Німеччиною та Італією призвело до бажаних для Будапешту результатів. Після тривалих дипломатичних торгів 12 березня 1939 р. Гітлер дав згоду угорському урядові на окупацію всієї Карпатської України. Писав О. Довганич і про Карпатську Січ, яка в складі 2 тисяч чоловік обороняла підступи до Хуста. Однак, сили були нерівні і 18 березня 1939 р. війська Угорщини завершили окупацію всього Закарпаття. Підсумовуючи викладений матеріал, О. Довганич відзначає: "Цей ганебний акт являв собою грубе порушення міжнародного права, в той же час і ганебного віденського арбітражу"¹⁷. Прихід угорців та встановлення окупаційного режиму супроводжувався масовими репресіями не тільки проти членів Карпатської Січі, але й мирного населення, яке їм симпатизувало.

В другій половині 90-х років Омелян Довганич опублікував низку праць з історії Карпатської України, завдяки яким вдалося висвітлити не одну білу пляму. Зокрема, в 1997 р. побачив світ оригінальний науковий збірник "Дмитро Климпуш - головний командант "Карпатської Січі", одним із упорядників якого виступив О. Довганич"¹⁸. В ньому був поміщений ґрунтовний нарис О. Довганича про керівника карпатських січовиків Д. Климпуша, написаний виключно на матеріалах архівної справи, яку до нього ніхто не аналізував. О. Довганич, простежуючи головні віхи в житті Д. Климпуша, всебічно висвітлює керівництво ним збройних сил краю, перебування на окупованій території, арешт в 1944 р. працівниками смершу та поневіряння в таборах ГУЛАГу до 26 липня 1955 р. Лише 2 лютого 1993 р. Д. Климпуша було реабілітовано"¹⁹.

В 1998 р. побачив світ другий том "Книги пам'яті України. Закарпатська область", заступником голови редколегії якої був О. Довганич"²⁰. Це видання відкривається ґрунтовною вступною

статтею про Карпатську Україну. Підрозділ її - "Вода у Тисі була червоною від крові..." - написали О.Довганич і В.Керечанин²¹.

Дослідники стисло, але переконливо, довели, що проти карпатських січовиків угорці організували "жорстоку розправу". В нарисі йдеться про важке становище січовиків у численних таборках і таборах, які, зокрема, були відкриті в Тячеві, Великому Бичкові, Кривій, Вар'юловоші, Ниредьгазі та інших населених пунктах. Додатливі читач дізнається про останні дні життя відомих патріотів краю В.Неболи, В.Тимчука, Ф.Розничука, І.Грига, П.Волощука та багатьох інших. "Карателів було чимало. Першими над січовиками змушались угорські терористи, потім - підібрані ними місцеві мадярони, котрі, як зазначено в одному з документів, "з жорстокістю ліквідували керівників Гвардії Січі". Це ж саме робили угорські окупаційні військові частини, головним чином жандармські"²². Необхідно погодитись з авторами нарису, що "неможливо перелічити всіх фактів нелюдських розправ над січовиками: угорський окупаційний режим повною мірою застосував проти січових стрільців та активістів уряду Карпатської України нечувані за своєю жорстокістю фашистські тортури. Гоніння на січовиків припинили лише в 1940 р., коли угорський уряд оголосив амністію колишнім членам Карпатської Січі і політемігрантам"²³. Підтвердженням цих висновків може послужити щоденник В.Гренджі-Донського "Щастя і горе Карпатської України"²⁴.

Та найбільша заслуга О.Довганича, як і інших членів редколегії, в опублікуванні "Списку воїнів Карпатської Січі й активістів Карпатської України, що загинули в боях проти угорських агресорів у 1938-1939 рр., або були страчені окупаційним режимом"²⁵. У списку перераховані 134 учасники руху опору в Карпатській Україні, уродженці міст Ужгорода і Мукачеве, Великоберезнянського, Виноградівського, Воловецького, Іршавського, Міжгірського, Мукачівського, Перечинського, Рахівського, Свалявського, Тячівського, Ужгородського і Хустського районів. На сьогоднішній день це найповніший список, в якому вказані, по мірі можливості, дата і місце загибелі захисників Карпатської України. Однак, другий том "Книги пам'яті" крапку над "і" не поставив. Пошукова робота продовжується.

Значну увагу історії Карпатської України О.Довганич приділяв на сторінках своєї докторської дисертації²⁶. Цій

знаменній в історії краю події присвячений розділ "Діяльність автономних урядів А.Бродія і А.Волощина"²⁷. Опрацювання значного архівного масиву дозволило О.Довганичу зробити висновок, що "розчленування Чехословаччини, утворення Словенської держави і Карпатської України виникли на ґрунті Мюнхенського диктату. Тепер відомо, що з позицій міжнародного права він визнаний недійсним з самого початку"²⁸. Насловив дослідник і своєю думку з приводу оцінки Карпатської України в періодизації Другої світової війни. На його глибоке переконання, з чим погоджуються сучасні дослідники, "збройний опір Карпатської України викликав певний резонанс у світі, але важко говорити про те, як про це пишуть окремі історики української діаспори, що він став початком Другої світової війни"²⁹. Отже, в цілому раді своїх праць О.Довганич висловив власне бачення і дав оцінку утворення і розвитку Карпатської держави напередодні Другої світової війни.

3. Проблематика нелегальних переходів угорсько-радянського кордону і сталінських репресій

Саме завдяки О.Довганичу розпочалося ґрунтовне дослідження проблеми нелегальних переходів угорсько-радянського кордону в 1939-1941 рр. Зрозуміло, що до кінця 80-х років ця тема вважалася забороненою і відомо чому: перейшовши кордон, закарпатські юнаки і дівчата опинялися в численних таборах ГУЛАГу. Немаловажне значення мав той факт, що з 1962 до 1939 рр. О.Довганич був членом комісії, перед якою ЦК КПУ поставив завдання збирати матеріали про більш точний облік учасників антифашистського підпілля і партизанського руху на Україні. Ось як про ці роки згадував О.Довганич: "Тоді ж у результаті подвірного обходу у кожному населеному пункті всіх районів вперше були зібрані прізвища закарпатців, які у 1939-1941 роках нелегально переходили кордон з Угорщини в СРСР і були засуджені особливими нарадами при НКВС СРСР на 3-5 років таборів"³⁰. Отже, матеріали вивчалися майже тридцять років, але тільки в 1989 р. О.Довганич одержав можливість написати правду про нелегальні переходи кордону та їх трагічні наслідки для перебіжчиків.

Під рубрикою "Білі шляхи історії" на сторінках газети "Молодь Закарпаття" в 1989 р. була опублікована стаття О.Довганича і В.Пашкевича "Втечі у безвість"³¹. З цього часу і до наших днів О.Довганич скрупульозно вивчає цю проблему, видаючи монографії та публікуючи статті, відкриваючи сотні

нових імен - жертв сталінських репресій. Багаторічна робота, проведена О.Довганичем разом з колегами, дозволила підготувати до друку унікальну книгу "Реабілітовані історією", яка незабаром побачить світ. До речі, за словами самого О.Довганича, "найголовнішою і найпочеснішою своєю працею вважаю підготовку на високому науковому рівні обласного тому "Реабілітовані історією" про репресованих закарпатців, які пройшли через страхітливі табори ГУЛАГів, окремі повернулись додому, а інші там загинули. Тепер вони всі реабілітовані. Це велика "біла пляма" в історії Закарпаття, як і всієї України. Ліквідувати її - наш почесний обов'язок"³². О.Довганич у цьому плані зробив найбільше.

Вчений проробив величезний обсяг роботи, адже "за кілька років ми опрацювали тисячі кримінальних справ і підготували 8621 карточку реабілітованих, з яких 5653 - на тих, хто у 1939-1941 роках нелегально переходив угорсько-радянський кордон, і 2968 репресованих у післявоєнний період"³³. У вступній статті до першого тому "Книги пам'яті України" О.Довганич зауважив, що вже 25 жовтня 1939 р. канцелярія прем'єр-міністра Угорщини офіційно оголосила в пресі, що "комуністично настроєні русини і українці шодня зникають з сіл, та навіть з Мукачеве і Ужгорода, зникають групами по 10-40 чоловік"³⁴. Для того, щоб присікти це небажане для угорських властей явище, окупаційною владою створювалися спеціальні групи для розслідування справ затриманих втікачів. Однак, незважаючи на вжиті запобіжні міри, нелегальні переходи кордону не припинялися, а навпаки, продовжувалися аж до початку радянсько-німецької війни. Особливу активність проявляло населення прикордонної смуги.

Вивчаючи протоколи допитів та обвинувальні вирокі, О.Довганич зумів назвати головні причини нелегальних переходів кордону. На його думку, "закарпатці рятувалися від переслідувань фашистських властей, не бажали займатися у воєнізованій організації Левенте або служити в угорській армії, прагнули продовжувати навчання, шукали кращої роботи та ліпшого життя"³⁵. Варто погодитись із твердженням вченого, що "вони йшли в СРСР з чистою душею і відкритим серцем, з чесними і благородними намірами"³⁶. Однак, на тому боці, де жили їх брати, на них чекало глибоке розчарування і сталінські табори. Особливі наради при НКВС СРСР засуджували їх по статті 80 Карного кодексу УРСР у редакції 1927 р. - за нелегальний перехід кордону - на 3, а в деяких випадках

(заміреч статті кодексу) і на 5, і на 8 років позбавлення волі у виправно-трудових таборах.

Опрацювання угорських архівних джерел, документів військово-історичного архіву в Празі та архіву військового обліку осіб в Трнаві, кримінальних справ особливих терор НКВС дозволили О.Довганичу зробити висновок, що "за 1939-1941 рр. в СРСР втекло по досі виявлених документах 5,8 тис. чоловік, в тому числі 399 жінок"³⁷. У працях О.Довганича детально описано становище табортів, умови їх життя. На сторінках монографії "Роки лихоліття: невідомі сторінки і трагічні долі" поміщено уривок із свідчень хустянина М.Герича, який опинився в Комі АРСР: "... ми будували бараки до весни. Весною робили дорогу в лісі, щоб до нас могли приходити машини. Норма була така: прокопати 5 кубічних метрів замерзлої землі або заготувати 6 кубометрів лісу. При цьому люди були голодні, змучені, інструмент для роботи поганий. А якщо норму не виконаєш, то не одержиш пайок (400 грамів чорного замерзлого хліба, один літр балзиди). У кожній зоні було до трьох тисяч чоловік. Працювали у три зміни: і вдень, і вночі. Щоденно ранком не вставало 5-6 чоловік. Померлих викидали в сніг за зону"³⁸. І таких прикладів у працях О.Довганича безліч.

У монографії "Роки лихоліття: невідомі сторінки і трагічні долі" поміщено десяток ґрунтовних нарисів про конкретних людей, які впали жертвами сталінських репресій. Заслужують на увагу нариси "Трагічна доля Олександри Білак", "Страхітливі свідчення", "Вони просто отупіли", "Жили-були сім братів" та ряд інших. Оригінальністю відзначається документальний нарис про одного з лідерів закарпатських комуністів Івана Мондока, який ще в 20-х роках опинився на території СРСР. О.Довганич встановив, що 3 листопада 1933 р. І.Мондок був арештований і звинувачений у роботі "контрреволюційної організації, яка іменувала себе "УВО" та в шпигунстві на користь чеської розвідки". І.Мондока було засуджено на 5 років позбавлення волі. Із листів дружини І.Мондока в ЦК КПУ О.Довганич встановив, що один з лідерів закарпатських комуністів був відправлений у березні 1934 р. в с. Дмитрієво під Москвою на будівництво каналу Москва-Волга. Тут працював у редакції газети "Переховка" до літа 1934 р. Звідти відправлений на "Свірстрой", де працював на лісозаготівлях, важко захворів і був переведений до якоїсь санітарної установи. Останній етап - Соловецькі острови. Туди він був переведений приблизно в

лютому 1936 р. Тут І.Мондок був до осені 1937 р. 25 листопада 1937 р. він був засуджений вдруге. Тенер - до вищої міри покарання і розстріляний³⁹.

Ми так детально зупинилися на роках перебування в таборі І.Мондока з однієї причини, щоб акцентувати увагу на скрупульозному підході О.Довганюка до висвітлення долі конкретної людини. І такий підхід у нього до вивчення будь-якої архівної справи, адже за нею доля конкретної людини. Грунтовністю відзначаються нариси О.Довганюка про А.Патрусика-Кармиського, В.Федюка, Ю.Галжугу, І.Гарайду та багатьох інших⁴⁰.

Омельян Довганюк, як член редколегії, в значній мірі спричинився до видання унікального збірника документів, епогали і нарисів "Кризь пекло ГУЛАГів"⁴¹. В ньому опубліковані статті вченого "Про причини і умови нелегального переходу закарпатців в СРСР", "Історична довідка про репресії в 1944-1945 рр." та ряд інших. Говорячи про репресії у післявоєнний час, О.Довганюк підсумовує, що з 18 листопада до 16 грудня 1944 р. органи НКВС 4 Українського фронту затримали і направили на уборні пункти 8564 чоловік (військовозобов'язаних) від 18 до 50 років, значна частина з яких загинула⁴².

В центрі досліджень О.Довганюка знаходилися і репресії проти закарпатців у другій половині 40-х - 80-х роках. Завдяки його працям стало відомо, що в перші післявоєнні роки в Закарпатті діяло понад двадцять антирадянських організацій, зокрема "Воля", "Смерть", "Закарпатоукраїнські повстанці", "Лілія", "Зоря Підкарпаття", "Союз визволення Закарпаття" та ін. Переважна більшість цих організацій поширювали антирадянську літературу, листівки і лозунги, збиралися на таємні збори, планували робити диверсії, підпалювали колгоспне майно тощо. Більшість їх учасників судили військові трибунали і засуджували на 10-25 років таборів і 3-5 років позбавлення прав та конфіскацію майна⁴³.

Велику справу зробив О.Довганюк, який у співавторстві з О.Хлантою видав бібліографічний покажчик "Повернення до правди"⁴⁴. У передмові до видання О.Довганюк відзначав, що опрацюючи окремі книги, збірники різних матеріалів, доповіді, повідомлення і нариси наукових конференцій, періодичні журнали і бюлетені, обласні та районні газети за 90-ті роки, було виявлено численні матеріали, присвячені проблемі репресованих громадян. Покажчик налічує 495 позицій, які

груповані у трьох розділах: політичні репресії, персоналій державних і громадських діячів краю, списки реабілітованих громадян області⁴⁵. До цього додамо, що із вищезазначеної кількості наукових позицій, а показнику зафіксовано 129 публікацій О.Довганюка, що свідчить про його значний внесок у дослідження проблеми.

4. Закарпаття в роки Другої світової війни

Закарпаття в роки Другої світової війни - центральна проблема в науковій спадщині Омеляна Довганюка, якій присвячені кандидатська і докторська дисертації вченого. Ще в 1963 р. з'явився науково-документальний нарис О.Довганюка про партизана-десантника М.Яцьківа⁴⁶. З того часу в газетах і журналах, наукових збірниках О.Довганюком було надруковано кілька сотень праць, в яких висвітлено ті чи інші сторінки історії Другої світової війни. Не маючи можливості проаналізувати всі роботи вченого, зупинимось тільки на його монографічних дослідженнях, які, без перебільшення, ввійшли до золотого фонду української історіографії.

В 1971 р. побачила світ книга О.Довганюка, К.Лустига та В.Співака "Слідами легенди", в якій йшлося про діяльність розвідгрупи Ф.Патакі⁴⁷. Наступного року вона була перевидана угорською мовою⁴⁸. На вищезазначені видання в пресі з'явилось 11 рецензій, авторами яких були М.Ротман, О.Хланга, С.Білак та інші відомі вчені й учасники подій⁴⁹. У своїх споминах О.Довганюк детально описав сам творчий процес роботи над книгою: "Ми подавали наші дослідження на три частини: Б.І.Співак писав про діяльність Патакі в Радянському Союзі до десантування у Закарпаття, я - про закарпатську частину діяльності групи, К.Е.Лустиг - про будапештський період Ф.Патакі... Хочу підкреслити, що оскільки доступу до архівних документів служба безпеки тоді не було, ми користувалися переважно родинним архівом Патакі та тими архівними інформаціями, які у свій час подавали Хустський і Виноградівський райони про діяльність антифашистського підпілля в роки війни, а також спогадами її учасників та статтями з газет"⁵⁰. Не обійшлося без цензури, адже "рукописи книги читали і працівники служби безпеки в Закарпатській області"⁵¹.

Вчений довів, що наприкінці лютого 1944 р. в активі розвідувальної групи нараховувалося 188 чоловік, 75 патріотів сприяли в її успішній діяльності⁵². Група майже щодня передавала повідомлення в Центр. Не дивно, що угорська

контррозвідка уважно стежила за її діяльністю. За короткий час було заарештовано близько 300 чоловік, з яких понад 200 - засуджені військовим трибуналом начальника генерального штабу угорської армії. Наприкінці березня 1944 р. в руки жандармія потрапив і керівник групи Ф.Патак.

О.Довганич детально простежив останні дні життя вдалого розвідника. У монографії "Закарпаття в роки війни" вчений відзначає, що більше місяця Ф.Патакі допитували в казармах ім. Гадики в Будапешті. Десять днів просидів він у в'язниці "Маргіт-Керут", а у середній травні перевезли в Мараморощ-Сигет. Пізніше - у берегівську, а потім в угорську тюрму, де й відбувся суд. Однак, смертний вирок тоді не був виконаний... З Ужгорода його відправили в тюрму міста Шопрон (Угорщина). Там він перебував з початку вересня до 4 листопада 1944 року - дня розстрілу⁵³.

Багаторічна робота по дослідженню історії Закарпаття в роки Другої світової війни була узагальнена О.Довганичем в фундаментальних монографіях та науково-популярних книгах "Закарпаття в роки війни" (1990), "Роки лихоліття: невідомі сторінки і трагічні долі" (1995), "Закарпатська молодь у роки Другої світової війни (До 50-ліття Перемоги)" (1995), "Закарпатські добровольці" (1998), "Закарпатські воїни генерала Людвіга Свободи" (1999) та ін.

Більш детально необхідно зупинитися на монографії "Закарпаття в роки війни", опублікованій у 1990 р. в співавторстві з З.Пашкуєм та М.Трояном. Вийде вже йшлося, що ця книга 12 років блукала по видавництвах України, і тільки у 1989 р. її рукопис був включений у план видавництва "Карпати" на 1990 р. На той час серед живих вже не було З.Пашкуя і М.Трояна. Про свою роботу над удосконаленням монографічної структури О.Довганич писав, що "із 18 параграфів книги я доповнив новими архівними матеріалами 16, не встиг опрацювати за новими підходами до історії лише 2 - про автономний уряд Підкарпатської Русі - Карпатської України та про воз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною. Всього додатково тоді написав доповнень близько 100 сторінок, які включались у старий текст, а найбільш загальновідомі факти скоротувались"⁵⁴.

На сторінках монографії детально проаналізовані умови, в яких виникло комуністичне підпілля, показано, який вигляд мала підпільна мережа на території Закарпаття. Значна увага зверталася на аналіз соціально-економічного становища

закарпатців під час окупації, посилення денационалізації корінного населення тощо. Історик чітко довів, що "мідяризація українського населення краю проводилася і прихованими і відкритими методами. Переведення українських шкіл на угорську мову навчання, заборона термінів "українець", "український", вихід нової "русинської" граматики, переміщення учительських та інших кадрів з українських сіл в угорські, перші кроки заселення Закарпаття угорцями - все це служило одній меті: повній денационалізації українського населення"⁵⁵. Такий стан справ не міг не привести до посилення антифашистської боротьби. Підпільні організації намагалися використовувати всі можливості для впливу на маси, послуживши своєю конспіративну роботу в різних дотеперішніх організаціях. Найбільше ця робота набула поширення в Ужгороді, Мукачеві, Берегові та на Іршавщині.

Значну увагу приділяв О.Довганич діяльності військово-розвідувальних та молодіжних груп під час окупації краю готистами. Такі групи діяли в Воловецькому, Волинському (Міжгірському), Хустському, Тячівському, Рахівському і Великоберезнянському районах. За даними О.Довганича, лише в Ужгороді було арештовано 192 підпільників, 10 комуністів було передано військовому трибуналу. Місцеве населення не чинилося осторонь антифашистської боротьби. О.Довганич наводить факт, що 246 чоловік звинувачувалось у тому, що сприяли роботі підпільних організацій як морально, так і матеріально, а сто - за те, що знали про діяльність вищезгаданих, але не повідомляли про це державні органи влади. Переважну більшість арештованих було засуджено на різні строки ув'язнення. Тюрми Будапешта, Дебрецена, Кошиць, Ужгорода, Мукачева, Берегова та інші були переповнені⁵⁶.

У 1995 р. О.Довганич у співавторстві з Р.Офіцинським видав брошуру "Закарпатська молодь у роки Другої світової війни", в якій знову звернувся до досліджуваної проблеми. В цій праці йому належить окремий розділ "Антифашистський молодіжний рух на Закарпатті в роки Другої світової війни"⁵⁷. Вчений встановив, що тільки у квітні 1942 р. на призовні пункти угорської армії не з'явилися 472 призовники, а за відмову служити в угорській армії лише з Воловця, Белевці, Синевирської Поляни і Синевира до СРСР втекло 200 юнаків⁵⁸. Чимало молодих людей очолювали підпільні організації. Таким був, зокрема, Йозеф Товт з Берегова. Молодіжні організації виникли і в школах-гімназіях міст Мукачева, Хуста, Ужгорода.

Значну увагу залученню молоді до антифашистської боротьби приділив О. Борканюк.

Однак, повернемося до монографії "Закарпаття в роки війни". У розділі "Роки випробувань і гарту" виносяться певні факти про участь закарпатців у партизанських з'єднаннях С. Ковчака, П. Вершигори, О. Федорова та інших. Так, у Брянських лісах до загону С. Ковчака перейшов 31 солдат із 47-го угорського полку, переважно закарпатці.⁵⁹ І таких випадків було чимало. Більше тріохсот угорських антифашистів нараховувалось у списках партизанських загонів і з'єднань М. Наумова, О. Федорова, М. Салая та інших, що діяли на Україні в роки війни. Великий фактичний матеріал про боротьбу партизан і підпільників проти фашизму поміщений на сторінках розділів "Криза окупаційного режиму", "Дійова допомога братів", "У полум'ї партизанської війни". Активну боротьбу проти окупантів на Закарпатті розгорнула керівна організаційна група партизанського з'єднання підполковника О. Тканка. На початку вересня 1944 р. на базу цього з'єднання був десантований чехословацький партизанський загін В. Русина. Активно діяв загін Д. Усти - І. Прищепи, який підтримувало місцеве населення.

В працях на військову тематику О. Довганича значне місце відводиться фактичним даним із слогів активних учасників підпільного і партизанського руху Закарпаття Г. Алексєєнка, М. Бабидорича, І. Ваца, М. Дялька, Д. Поповича, В. Русина, О. Тканка та багатьох інших. Немаловажне значення має і той факт, що О. Довганич їх знав особисто.

Окреме місце в науковій спадщині О. Довганича посідає його книга "Закарпатські воїни генерала Людвика Свободи", написана в співавторстві з краснянцем В. Пагірею.⁶⁰ Відомо, що в 1942 р. в Бузулуку почала формуватися чехословацька військова частина із звільнених з таборів закарпатців. У таборних пунктах працювали особливі комісії, які визначали придатність і непридатність тих, що звільнялися, до військової служби. За підрахунками О. Довганича, у кінці 1942 р. в Бузулук прибули три великі транспорти із звільненими закарпатцями, зокрема з Воркутинського табору в грудні 1942 р. - 185 новобранців, Каргопольського - 31 грудня 1942 р. - 195, з Печерського - 241 новобранець. Всього, згідно з опрацьованими кримінальними справами, прибуло з таборів 2951 чоловік.⁶¹

Фактично, завдяки Л. Свободі ці люди були врятовані від смерті в сталінських таборах ГУЛАГу.

О. Довганич детально описав процес формування чехословацької військової частини, яка пройшла з боями славний шлях від Соколова до Праги. 15 січня 1942 р. був оголошений набір до неї, а 7 лютого почали працювати в Бузулуку приймальня і призовна комісії. День 12 лютого 1942р. став початком формування першого чехословацького окремого батальйону. Масовий прихід закарпатців до Бузулука відбувся в грудні 1942 - січні 1943 рр.⁶² 30 січня 1943 р. до складу батальйону увійшли 974 воїни, 256 з яких були уродженцями Закарпаття.⁶³ Бойове хрещення закарпатці отримали в бою біля с. Соколове. Там загинуло 26 закарпатців. Радянське командування дало високу оцінку бойовим діям чехословацького батальйону. О. Ярошу було посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу. На полі бою воїни батальйону підбили 19 німецьких танків і 6 бронетранспортерів, знищили понад 300 ворожих солдатів. Втрати батальйону становили: 86 убитих і 56 поранених.⁶⁴

Станом на 1 жовтня 1944 р. чехословацька бригада Л. Свободи мала 3348 чоловік, з яких 2210 були закарпатцями.⁶⁵ В боях за Київ чехословацькі воїни знищили 1 ворожий літак, 4 танки і 2 самохідні установки "Фердинанд", 7 автомашин, 4 артилерійські батареї, 22 доти і 31 дзот, 41 станковий і 24 ручних кулемети, близько 630 ворожих солдатів і офіцерів. У цих боях загинуло понад 30 закарпатців. На прапорі чехословацької бригади з'явився орден Суворова 2-го ступеня. О. Довганич детально описав бої бригади Л. Свободи під Білою Церквою, Жашковим, Острожанами, Бузівкою, де відзначилися і закарпатці. Не випадково Л. Свобода назвав їх "хоробрими, відважними, мужніми".

Зі складу 4-Українського фронту чехословацький армійський корпус був переданий 38-й армії і став учасником Карпато-Дукельської операції. Його чисельність тоді становила 17 тис. чоловік. 30 жовтня 1944 р. в ньому було 4030 закарпатських українців.⁶⁶ В ході Карпато-Дукельської операції ворог поніс значні втрати, але вони виявилися значними і для наступовчих частин Червоної армії та чехословацького армійського корпусу. За підрахунками О. Довганича в боях загинуло близько 800 закарпатців. Наші земляки взяли активну участь в боях за визволення міст і сіл Чехословаччини, десятки з них були нагороджені бойовими орденами і медалями.

Посмертно звання Героя Радянського Союзу був удостоєний уродженець с. Дуліково Тячівського району танкіст Степан Вайда.

Після завершення війни більшість добровольців чехословацького корпусу повернулись у свій рідний край і стали будувати нове життя. Але велика частина їх залишилася у чехословацькій армії, де після відповідного закінчення військових закладів і служби 240 вирости до вищих офіцерів і генералів. Серед них, зокрема, майорів - 40, підполковників - 121, полковників - 71, генералів - 8⁶⁷. Другу половину книги складають нариси про закарпатських воїнів чехословацького корпусу Л.Свободи. Перу О.Довганича належать 28 нарисів, зокрема про В.Алексія, І.Андрійця, С.Вайду, В.Вайлича, В.Ваню, І.Волощука та багатьох інших.

Близька за тематикою книга О.Довганича "Закарпатські добровольці"⁶⁸. Перед нами фундаментальне дослідження, в якому ґрунтовно висвітлено участь закарпатських українців як у корпусі Людвика Свободи, так і в лавах Червоної Армії. Книгу високо оцінив голова Закарпатської обласної організації Товариства добровольців Закарпаття - учасників війни Й.Бажан, який у передмові відзначає, що О.Довганич "як висококваліфікований дослідник давно почав вивчати дану тему, а коли було прийнято рішення про підготовку обласної Книги пам'яті, йому одному з перших довірили працювати у військових архівах: спочатку в Подольську Російської Федерації, а згодом у Празі (Чехія) і Трнаві (Словаччина) з метою виявлення списків добровольців Червоної армії та Чехословацького армійського корпусу, які загинули на фронтах Другої світової війни.

Після кожного дослідження Омелян Дмитрович привозив серію зовніт з конкретними матеріалами про загиблих воїнів, що лягли в основу Книги Пам'яті. Багато він зробив і для аналізу бойової діяльності добровольців на фронтах війни. Омелян Дмитрович брав також найактивнішу участь у конкретній роботі щодо виявлення місць загибелі добровольців, чимало написав нарисів про найбільш відомих з них та різних статей, які підсумували пошуки"⁶⁹. За підрахунками О.Довганича, загальна цифра добровольців становила 15581, з них 13078 до Червоної Армії і 2574 - Чехословацького корпусу⁷⁰. Книгу завершують 22 нариси про учасників війни.

Із вищевказаного видно, що завдяки особистому внеску О.Довганича у дослідження історії Другої світової війни став можливим вихід у світ двотомної праці "Книга пам'яті України.

Закарпатська область". Він є автором і співавтором підрозділів вступної статті до першого тому цього унікального видання - "Нипередовні Другої світової", "Закарпаття в загартбницьких війнах Німеччини та Угорщини", "У ладатах гортівської окупації", "Боротьба підпільників проти окупантив", "Втікачі в СРСР та їх доля", "Йшли у бій народні месники", "У лавах 1-го Чехословацького армійського корпусу", "Далеко від рідної землі", "Бой Червоної Армії за визволення Закарпаття", "Вступ закарпатців до лав Червоної Армії". О.Довганич є упорядником списку закарпатців, які віддали своє життя на фронтах, в партизанських загонах і підпіллі в ім'я великої Перемоги над фашизмом (м.Ужгород, м.Мукачево, Виноградівський, Воловецький, Мукачівський, Перечинський, Рахівський, Свалявський, Ужгородський райони).

Підсумовуючи внесок О.Довганича у дослідження різноманітних проблем історії Другої світової війни, необхідно відзначити, що вченому вдалося з'ясувати раніше невідомі або маловідомі події і факти, призвища і цифри, ввести в науковий обіг нові матеріали, по-новому оцінити і переоцінити ті події і явища, які висвітлювалися раніше односторонньо, неточно і необ'єктивно. Не викликає жодних сумнівів, що шим самим О.Довганич вніс значний теоретичний і практичний вклад у дослідження проблематики історії Другої світової війни.

5. Воз'єднання Закарпаття з Україною

Про воз'єднання Закарпаття з Україною змістовні праці написали М.Троян, В.Маркусь, М.Макара, М.Болдижар. Вони ґрунтовно дослідили головні етапи боротьби закарпатських українців за свою свободу і незалежність, бажання жити разом з великим українським народом. Не випадково, що Президент України Л.Кучма у виступі на урочистих зборах, присвячених 50-річчю воз'єднання Закарпаття з Україною теж відзначив, що "складним і тернистим був шлях Закарпаття до воз'єднання з матір'ю Україною. Його історія, як і історія України, не проста і не легка. Вона умита кров'ю людською й посипана попелом, позначена боротьбою, стражданням і надіями на свою державність"⁷¹. Відомим фахівцем з проблеми воз'єднання Закарпаття з Україною справедливо вважається і Омелян Довганич. В 1997 р. О.Довганич, як упорядник і автор, взяв участь у виданні оригінальної і вкрай необхідної праці "Того дня зійшло сонце воз'єднання: минуле і сучасне", до якої звійшли матеріали очима сучасників, скорочений варіант книги

М.В.Трояна, статті з нововиявлених архівних документів, біографічні нариси про делегатів I з'їзду народних комітетів Закарпатської України. У збірнику вміщені змістовні статті О.Довганюча "Політуправління 4-го Українського фронту про економічні події" та "Марамороський з'їзд - забута сторінка історії"⁷², на яких необхідно зупинитися більш детальноше.

О.Довганюч вперше проаналізував великий за обсягом архівний документ-довідку "Боротьба народу Закарпатської України за возз'єднання з Радянською Україною" за підписом начальника політуправління 4-го Українського фронту генерал-лейтенанта М.М.Проніна, адресовану начальнику Головного політичного управління Червоної Армії. Цей узагальнюючий документ обсягом у 124 друковані сторінки розглядає події громадсько-політичного життя в Закарпатській Україні з жовтня 1944 р. до 10 липня 1945 р. і охоплює майже всі аспекти діяльності партійних, державних і громадських органів від початку їх створення до перших кроків відродження економічного життя у краї та ставлення до цього політичних органів Червоної Армії⁷³. Цікаво, що політуправління 4-го Українського фронту було добре обізнане з основними етапами боротьби закарпатських українців за возз'єднання з Україною, зокрема про народні збори у Мараморош-Сигеті (18 грудня 1918 р.) та у Хусті (21 січня 1919 р.), про рух за возз'єднання у Марамороському окрузі.

Аналізуючи вищезазначений документ, а також праці своїх попередників, О.Довганюч цілком слушно зауважив, що "ідея возз'єднання Закарпаття з усім українським народом виникла в свідомості людей не за тиждень чи місяць до його здійснення, не раптово і не на голому ґрунті. Інша справа, що в цьому доленосному для краю акті були допущені окремі недоліки, і не такими вже досконалими і незаперечними були методи, якими вирішувалися окремі питання. Та найголовніше було те, що Закарпаття, нарешті, здійснило свою одвічну мрію, своє споконвічне прагнення возз'єднатися з братами по той бік Карпат"⁷⁴. Аналогічної думки притримуються й інші сучасні дослідники даної проблеми.

Із доповіді, яку аналізує О.Довганюч, видно, що перший публічний виступ про возз'єднання відбувся в мукачівському театрі 3 листопада 1944р. після концерту, який дали московські артисти. Ініціатива скликання з'їзду для вирішення даного питання належала народному комітету м.Ужгорода. З ініціативи двох міст -Ужгорода і Мукачєва - був створений оргкомітет по

відновленню з'їзду, призначеного на 26 листопада 1944 р. в Мукачєві. Про роботу з'їзду написано чимало, але в пресі О.Довганюча є цікаві факти, які свідчать про позицію політуправління Червоної Армії. Так, характеризуючи в цілому виступи делегатів, у доповіді констатувалося: "Коли хтось з делегатів говорив про те, що чехи не відмовилися від думки відновити Закарпатською Україною, що вони на місцях намагаються запровадити стару адміністрацію і старі порядки, цей з'їзд справжнім образом закипів і наповнювався гнівом"⁷⁵.

Із тексту доповіді зрозуміло, як політуправління 4-го Українського фронту оцінювало діяльність І.Туряничі, П.Сова, Г.Іванка, М.Цуперяка, Г.Русина та інших. Що стосується Івана Туряничі - яскравої постаті історії краю на цьому відрізку часу - то його піддають критиці за те, що "часто в роботі розминюється на драбинці", дуже багато приділяє уваги "приємому відвідувачів", тому у нього не вистачає часу на детальне керівництво роботою окремих уповноважених. Доповідачі не обминули увагою і той факт, що керуючий фінансовими питаннями НРЗУ Г.Івашко "турбується про... платню греко-католицьким священикам", а в Ф.Чекана "політичне минуле... сумнівне". З тексту доповіді не видно, тому не оцінювалася робота уповноважених НРЗУ С.Вайса, І.Вана, І.Керчі, М.Молдавчука, заступника голови П.Линтура та багатьох інших⁷⁶. Однак, незважаючи на такий підхід до оцінки керівників НРЗУ, політуправління визнавало, що Народна Рада, "обрана I з'їздом народних комітетів, виконала своє завдання"⁷⁷.

Відомо, що частина священиків прямо відмовилася підписувати Маніфест про возз'єднання. У документі наведені конкретні приклади з цього приводу. Закономірно, що у цілому даний документ звинувачував греко-католицьку церкву в тому, що вона виступала проти возз'єднання. Хоча документ датований 10 липня 1945 р., однак вже тоді створювалися передумови для ліквідації греко-католицької церкви та її об'єднання з православною, що відбулося в 1949 р.⁷⁸ Ця проблема теж перебуватиме в центрі уваги О.Довганюча, про що мова йтиме нижче.

О.Довганюч одним з перших в українській історіографії підняв проблему значення марамороського з'їзду та прийнятих ним документів⁷⁹. Після вступу Червоної Армії на територію Мараморощини "у селах... стихійно створювалися народні комітети. А 27 січня 1945 р. в Мараморош-Сигеті відбулися збори єдиного народного демократичного фронту, які

висловилися, як записано в документі, "за воз'єднання Мараморощини з Закарпатською Україною і Радянського Україною". Про це важливе питання говорили всі виступаючі на цьому форумі.⁸⁰ О.Довганяч скрупульозно проаналізував хід загальних зборів громадян міста Мараморош-Сигета 28 січня 1945 р. і рішення І з'їзду народних комітетів округу, який зібрався 4 лютого 1945 р. За підрахунками вченого, "асіх делегатів було 426, крім них - 133 гості. У протоколах з'їзду є й такі дані: серед делегатів - 222 селяни, 129 робітників, 75 представників інтелігенції. За національним складом: 339 українців, 47 угорців, 15 румунів, 25 представників інших національностей"⁸¹.

Делегати обрали окружний народний комітет з 334 чоловік і "схвалили пропозицію Павла Кушніра надіслати вітальному телеграму Народній Раді Закарпатської України. Таким чином була поставлена на вирішення важлива проблема. У Державному архіві Закарпатської області зберігається петиція І з'їзду народних комітетів Мараморош-Сигета про воз'єднання з Радянського Україною та 46 петицій українських сіл Марамороша з цього питання, на яких близько 40 тис. підписів. В той же час треба сказати, що частина населення цієї території підписалася і під Манифестом, прийнятим у Мукачеві в листопаді 1944 р."⁸² "Але ця проблема не була вирішена, - відзначав у докторській дисертації О.Довганяч, - М.С.Хрущов у своїх спогадах кваліфікував цю подію як "захочення деяких районів, які до війни належали Румунському королівству". Були у нього ходочки і від українських сіл Східної Словаччини, але він наголосив, що питання про воз'єднання цих районів неможливе"⁸³. О.Довганяч шлюком закономірно ставить питання і сам відповідає на нього: "Чи мали право жителі Мараморощини ставити такі питання? (про воз'єднання з Україною - М.В.). Безумовно. Адже століттями вони були в складі історичного Закарпаття. І лише волею Е.Бенеша в 1919 році відірвані від території краю. З 1945 р. вони прагнули виправити цю аномалію"⁸⁴.

Омельян Довганяч в значній мірі причетний до виходу в світ унікального збірника документів "Воз'єднання"⁸⁵, основу якого склали архівні документи і матеріали про воз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною (травень 1944 - січень 1946 рр.). Більша їх частина опублікована вперше. У збірнику вміщено 116 оригінальних документів, а також поіменні списки делегатів і гостей Першого з'їзду Народних

комітетів Закарпатської України. О.Довганяч є одним із упорядників і авторів вступної статті. Грунтовний аналіз історичних процесів, що відбувались в Закарпатській Україні в середині 40-х років, дозволив О.Довганячу і А.Шекеті зробити важливий висновок: "Жодні політичні спекуляції навколо воз'єднання не замінять правди, не принизять епохального значення воз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною у долі нашого краю, яке відбулося 55 років тому. Ніщо не стримало б наших краян у 1944 році від воз'єднання з братами по той бік Карпат"⁸⁶. З таким твердженням неможливо не погодитись.

6. Радянський тоталітаризм і релігія

Чи знали ми правду про заборону греко-католицької церкви в Західній Україні та Закарпатті? Численні монографії й статті радянських істориків наполегливо нас переконували, що нікої її ліквідації не було, а мав місце добровільний акт саморозпуску греко-католицької церкви та воз'єднання з руською православною церквою. Всі крапки над "і" повинні були розставити архівні документи з цього приводу, які, на жаль, знаходилися під сімома замками. З доступністю для вчених копій заборонених архівосховищ з'явилася реальна нагода зовсім іншими очима подивитися на події 1946 і наступних років. Цю благородну справу зробили відомі вчені доктор історичних наук Омельян Довганяч і кандидат історичних наук Олексій Хланта, видавши ґрунтовне монографічне дослідження "У жорнях сталінських репресій"⁸⁷.

Книга відкривається передмовою доктора філософії, професора В.Бедя "Щоб подібне ніколи не повторилось!",⁸⁸ в якій чітко доведено, що "вістря переслідування було спрямоване насамперед проти непокірливого духовенства греко-католицької, православної, римо-католицької і реформатської церков та різних сектантських організацій. Під контролем ідеологічних відділів КПРС, КДБ, органів радянської влади і суду перебувала діяльність усіх духовних служителів християнських церков". Саме завдяки введенню до наукового обігу нових архівних документів, книга О.Довганяча і О.Хланти є "актуальною і новою та викликає великий інтерес як серед науковців, так і широкого кола читачів, які цікавляться історією розвитку християнських церков на Закарпатті". Отже, книга, яку так довго чекали, все ж до нас прийшла...

Свої міркування з приводу вищезгаданої книги нами були викладені в рецензії, яку надрукувала газета "Карпатський голос".⁴⁹

Ліквідація греко-католицької церкви відбулася не раптово, спонтанно. Це був цілеспрямований і чітко запланований акт, який розроблявся на найвищому рівні. Однак, радянська влада цим не обмежилася. Робилося все для того, щоб ослабити, а то й зовсім звести нанівець, роль церкви в житті краю взагалі. З книги видно, що вже у вересні 1943 р. Й. Сталін почав цікавитися руською православною церквою, її матеріальним становищем, кількістю парафій, загальною чисельністю персоналу, її найвищим керівництвом. Починаючи з 1943 р. відбувається поступове втручання держави у сферу церкви, при Раднаркомі СРСР створена рада у справах руської православної церкви, в областях призначалися уповноважені ради, затверджено "Положення про раду у справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР" тощо. Контроль над церквою посилюється з приходом радянських військ в Закарпаття.

Необхідно погодитись з твердженням О.Довганюка і О.Хляти, що "у Закарпатті розпочалося негативне ставлення як окремих православних віруючих, так і деяких представників державних органів до греко-католицької церкви. Причиною стало те, що багато її служителів на чолі з єпископом Федором (Теодором) Ромжею дотримувались так званого "нейтралітету" як до самого возз'єднання, так і до прийнятого на I з'їзді народних комітетів Закарпатської України основного документа - Маніфесту про возз'єднання. Вони здебільшого відмовились його підписувати, тимчасом як майже все доросле населення греко-католицьку церкву в усіх гріхах. Її звинувачували в колаборанстві з фашистами під час війни, в українському буржуазному націоналізмі. Вже в травні 1945 р. православним громадам були передані греко-католицької церкви з майном в ряді сіл, хоч у цих селах тоді більшість становили віруючі греко-католики. На цей факт звернула увагу єпископ Ф.Ромжа. Радянська влада, всупереч правді, переконувала населення, що "рух по переходу греко-католиків у православ'я поширюється активно, але йому завжає католицька агітація". 29 листопада 1946 р. Закарпатський обласвиконком прийняв рішення про закриття греко-католицької семінарії в Ужгороді, а 5 квітня 1949 р. бібліотека Ужгородської єпархії була передана УЖДУ. Активізувався процес захоплення церков і ліквідації монастирів.

О.Довганюк і О.Хлята детально знайомлять читачів з конкретними планами нової влади по ліквідації греко-католицької церкви та її возз'єднання з руською православною церквою, які припадають на 1947 р. Яким був зміст заходів по возз'єднанню греко-католицької церкви з православною, що здійснювали представники Москви партійним і радянським органам Закарпатської області? По-перше, він передбачав більш тривалий, як порівняти з Західною Україною, процес возз'єднання, хоч насправді був дуже коротким. По-друге, план заходів висував на перше місце конкретні дії державних і церковних органів православної церкви по ліквідації греко-католицької. У ньому по пунктах були викладені конкретні завдання для православної єпископії та спархального управління. Наприклад, Московський патріархат рекомендував відрядити в Закарпаття 20-30 православних священників для заповнення вакантних посад у колишніх уніатських парафіях і для ведення місіонерської роботи. В той же час римо-католицьким і греко-католицьким служителям культу заборонялось взв'язне обслуговування своїх церков. Хто з них порушував цю заборону, міг бути покараний уповноваженим аж до чистки з реєстрації.

На переходи цим заходам нової влади став єпископ Ф.Ромжа, який користувався величезним авторитетом серед населення. На глибоке переконання уповноваженого ради у справах руської православної церкви "єпископ Ромжа і його заступник - Хора повинні бути негайно в тій чи іншій, найбільш зручній формі позбавлені можливості продовжувати тягнути майже півмільйона радянських людей Закарпатської області до Рима". Такою "зручною формою" стало вбивство єпископа. У розділі "Смерть єпископа Федора Ромжі" автори книги, вквівши до наукового обігу нові архівні документи, простежили план ліквідації єпископа. І листопада 1947 р. Т.Ромжа помер внаслідок аварії, яка сталася 27 жовтня, коли він повертався з одного села за 10 км від Мукачеве. А насправді причина "раптової смерті" єпископа Ромжі була такою: аварію заздальгідь спланувала спецслужба МДБ СРСР, яку було доручено виконати її керівнику П.Судоплатову. Отже, все йшло до того, щоб греко-католицька церква перестала існувати. Станом на 5 квітня 1949 р. із 277 діючих греко-католицьких священників 130 возз'єдналися з руською православною церквою.

У другому півріччі 1949 р. уповноважений ради у справах руської православної церкви А.Шерстюк пропонував скликати

собор колишніх греко-католицьких священників для вирішення питання про ліквідацію унії. "Я маю на увазі, - писав він, - щоб ліквідація унії була оформлена юридично, а не "самоліквідуванням". Так, цього вони не хотіли. 3 жовтня 1949 р. П.Вільховий повідомив, що "греко-католицька (уніатська) церква на сьогоднішній день воз'єднувалася з руською православною церквою...". Отже, необхідно було подумати над питанням, що робити з численними церквами, монастирями та їх майном. План ліквідації монастирів мав бути погоджений до 15 жовтня 1949 р. Протягом першого півріччя 1950 р. мали бути ліквідовані всі колишні уніатські монастирі.

Ліквідовуючи греко-католицьку церкву, радянська держава визнавала православне віросповідання. Але все робилося для того, щоб тримати під державним контролем і діяльність православного духовенства. Головна мета комуністичної діяльності полягала в атеїстичному вихованні населення, особливо молоді. Для цього часто обмежувалася робота служителів православної церкви і монастирів. Підриив економічних засад релігійних діячів усіх напрямів, у тому числі і православних, полягав у конфіскації церковних земельних угідь і будівель, позбавленні прав духовенства на квартири, в яких вони мешкали, поступове скорочення православних монастирів.

У розділі "Репресовані священники" йдеться про Ю.Гаджегу, І.Чейшета, А.Сябова, О.Грегоровича, П.Васька, М.Свячука, В.Хому, П.Дем'яновича. "Прикладів звинувачення греко-католицьких свідників в антирадянській діяльності можна навести багато, - відзначають О.Довганіч і О.Хланта. - Це свідчить про те, що тоталітарна система добилася свого. Греко-католицька церква була ліквідована в Закарпатті і воз'єднана з православною, яка була підпорядкована Московській патріархії".

У розділі "Мученики за православну віру" знаходимо цікавий фактичний матеріал про представників православної церкви, священників і монахів, яким теж не вдалося уникнути репресій. Греко-католицька і православна церкви не були винятком. Зазнали репресій і представники інших конфесій. Матеріали про це можна прочитати в розділах книги "Переслідування реформатської церкви", "Репресії проти римо-католиків", "Засудження свідків Єгови", "Покарані за релігійні переконання". Уже сам перелік розділів свідчить, що наступ нової влади на церкву був тотальний. Не викликає жодних сумнівів, що книга О.Довганяча і О.Хланти, написана на основі нових архівних

документів, є значним внеском в українську історіографію другої половини ХХ століття.

¹ Хланта І. Омелян Довганіч. Бібліографічний покажчик. - Ужгород: Патент, 1995. - 73 с.

² Губиль І. Довганіч Омелян Дмитрович // Хуст над Тисою. - Ужгород: 1992. - С. 141-143; Офішинський Р. Все життя - в роботі // Вісник Хустщини. - 1994. - 25 трав.; Хланта І. Сумлінний науковець. До 65-річчя з дня народження О.Д.Довганяча // Вісник Хустщини. - 1995. - 6 трав.; Його ж Історико-сліднит // Закарпатська правда. - 1995. - 8 лип.; Його ж Омелян Довганіч як літературознавець і критик // Довганіч О.Д. Коли історія, як незагойна рана... Спогади і ретлуми на порозі 70-річчя з дня народження. - Ужгород: Ви-во В.Падяка, 2000. - С. 54-60; Олашин М. Його покликання - служити народові і знаходити істину // Там само. - С. 42-53; Його ж Дослідник, журналіст, педагог. До 65-річчя з дня народження О.Д.Довганяча // Новини Закарпаття. - 1995. - 6 трав. та ін.

³ Хланта І. Омелян Довганіч. Бібліографічний покажчик. - С. 19.

⁴ Олашин М. Його покликання - служити народові і знаходити істину. - С. 53.

⁵ Довганіч О.Д., Пригара М.Д. Нижньому Селищу 540 років. - Ужгород: Патент, 1997. - С. 8.

⁶ Довганіч О.Д. Коли історія, як незагойна рана... - С. 7.

⁷ Там само. - С. 8.

⁸ Там само. - С. 21.

⁹ Там само. - С. 23.

¹⁰ Олашин М. Його покликання - служити народові і знаходити істину. - С. 52.

¹¹ Хланта І. Омелян Довганіч. Бібліографічний покажчик. - С. 17.

¹² Довганіч О.Д. Коли історія, як незагойна рана... - С. 3.

¹³ Довганіч О.Д., Пашкуй З.А., Троян М.В. Закарпаття в роки війни. - Ужгород: Карпати, 1990. - 171 с.

¹⁴ Довганіч О.Д. Коли історія, як незагойна рана... - С. 18-19.

¹⁵ Довганіч О.Д., Пашкуй З.А., Троян М.В. Закарпаття в роки війни. - С. 13.

¹⁶ Там само. - С. 15.

¹⁷ Там само. - С. 22.

- ¹⁸ Дмитро Климуш – головний командант «Карпатської Січі»: Документи, спогади, статті, вірні. – Ужгород, 1997. – 105 с.
- ¹⁹ Там само. – С. 20-31.
- ²⁰ Книга пам'яті України. Закарпатська область. У двох томах. – Т. 2. – Ужгород: Карпати, 1998. – 426 с.
- ²¹ Там само. – С. 63-65.
- ²² Там само. – С. 64.
- ²³ Там само. – С. 65.
- ²⁴ Дет. див.: Гренджа-Донський В. Твори. – Т. VIII. Щастя і горе Карпатської України: проденник. – Вашингтон: Карпатський Союз, 1987.
- ²⁵ Книга пам'яті України. Закарпатська область. – Т. 2. – С. 71-78.
- ²⁶ Довганич О.Д. Проблеми історії Закарпаття напередодні та в роки Другої світової війни (1938-1945 рр.). Дисертація у вигляді наукової доповіді на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук. – Ужгород, 1997. – 72 с.
- ²⁷ Там само. – С. 17-23.
- ²⁸ Там само. – С. 20-21.
- ²⁹ Там само. – С. 22-23.
- ³⁰ Довганич О.Д. Коли історія, як незагойна рана... – С. 16.
- ³¹ Довганич О., Пашкевич В. Втечі у безвість // Молодь Закарпаття. – 1989. – 11 лют.
- ³² Там само. – С. 37.
- ³³ Довганич О.Д., Хланга О.В. Повернення до правди. Бібліографічний покажчик. – Ужгород, 2000. – С. 4.
- ³⁴ Довганич О.Д. Втікачі в СРСР та їх долі // Книга пам'яті України. Закарпатська область. – Т. 1. – Ужгород: Карпати, 1995. – С. 37.
- ³⁵ Там само. – С. 38.
- ³⁶ Там само.
- ³⁷ Довганич О.Д. Проблеми історії Закарпаття напередодні та в роки Другої світової війни (1938-1945 рр.). Дисертація... – С. 43.
- ³⁸ Довганич О.Д. Роки лихоліття: невідомі сторінки і трагічні долі (історико-краєзнавчі статті і нариси). – Ужгород: Патент, 1995. – С. 38.
- ³⁹ Там само. – С. 214.
- ⁴⁰ Там само. – С. 228-259.
- ⁴¹ Кризь пекло ГУЛАГів: Документи, спогади, нариси. – Ужгород, 1996. – 187 с.

⁴² Там само. – С. 46.

⁴³ Там само. – С. 72-73.

⁴⁴ Довганич О.Д., Хланга О.В. Повернення до правди. Бібліографічний покажчик. – Ужгород, 2000.

⁴⁵ Там само. – С. 7.

⁴⁶ Довганич О. Нагорода знайшла героя // Закарпатська правда. – 1963. – 23 серп.

⁴⁷ Довганич О., Лустиг К., Співак Б. Слідами легенди: Документальні розповіді про розвідувальну групу Ф.Патакі. – Ужгород: Карпати, 1971. – 122 с.

⁴⁸ Довганич О., Лустиг К., Співак Б. Слідами легенди: Документальні розповіді про розвідувальну групу Ф.Патакі (Пер. з укр. Г.А.Андора. – Ужгород: Карпати, 1972. – 119 с. (угорською мовою).

⁴⁹ Хланга І. Омелян Довганич. Бібліографічний покажчик. – С. 20.

⁵⁰ Довганич О.Д. Коли історія, як незагойна рана... – С. 21.

⁵¹ Там само.

⁵² Довганич О.Д., Пашкуй З.А., Троян М.В. Закарпаття в роки війни. – С. 116.

⁵³ Там само. – С. 119-121.

⁵⁴ Довганич О.Д. Коли історія, як незагойна рана... – С. 24.

⁵⁵ Довганич О.Д., Пашкуй З.А., Троян М.В. Закарпаття в роки війни. – С. 62.

⁵⁶ Там само. – С. 79-81.

⁵⁷ Офіринський Р., Довганич О. Закарпатська молодь у роки Другої світової війни (До 50-ліття Перемоги). – Ужгород: Патент, 1995. – С. 9-20.

⁵⁸ Там само. – С. 12.

⁵⁹ Довганич О.Д., Пашкуй З.А., Троян М.В. Закарпаття в роки війни. – С. 100.

⁶⁰ Довганич О.Д., Пагіря В. Закарпатські воїни генерала Людвика Свободи. – Ужгород: Патент, 1999. – 176 с.

⁶¹ Там само. – С. 26.

⁶² Там само. – С. 29.

⁶³ Там само. – С. 30.

⁶⁴ Там само. – С. 33.

⁶⁵ Там само. – С. 34.

⁶⁶ Там само. – С. 41.

⁶⁷ Там само. – С. 49.

⁶⁸ Довганич О.Д. Закарпатські добровольці: Нариси з історії та бойового шляху. – Ужгород, 1998.

⁶⁹ Бажан Й. П'ять років Товариству добровольців Закарпаття – учасників війни // Там само. – С. 8-9.

⁷⁰ Там само. – С. 111.

⁷¹ Кучма Л. Із виступу на урочистих зборах, присвячених 50-річчю воз'єднання Закарпаття з Україною // Того дня зійшло сонце воз'єднання: минуле і сучасне. – Ужгород, 1997. – С. 13.

⁷² Того дня зійшло сонце воз'єднання: минуле і сучасне. – С. 57-74.

⁷³ Там само. – С. 57.

⁷⁴ Там само. – С. 58.

⁷⁵ Там само. – С. 59.

⁷⁶ Там само. – С. 60-61.

⁷⁷ Там само. – С. 61.

⁷⁸ Там само. – С. 65.

⁷⁹ Довганич О.Д. Роки лихоліття: невідомі сторінки і трагічні долі. – С. 174-179; його ж. Марамороський з'їзд – забута сторінка історії // Того дня зійшло сонце воз'єднання: минуле і сучасне. – С. 67-71; його ж. Проблеми історії Закарпаття напередодні та в роки Другої світової війни (1938-1945 рр.). Дисертація. – С. 61-62; його ж. Марамороський з'їзд // Карпатський край. – 1994. – № 1-2. – С. 36-37.

⁸⁰ Довганич О.Д. Роки лихоліття: невідомі сторінки і трагічні долі. – С. 175.

⁸¹ Там само. – С. 176.

⁸² Там само. – С. 177.

⁸³ Там само. – С. 178-179.

⁸⁴ Там само. – С. 178.

⁸⁵ Воз'єднання. Збірник архівних документів і матеріалів (травень 1944- січень 1946 рр.) про воз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною. Друге видання, доповнене. – Ужгород: Закарпаття, 2000. – 344 с.

⁸⁶ Там само. – С. 22.

⁸⁷ Довганич О., Хлант О. У жорнах сталінських репресій. З історії ліквідації греко-католицької церкви та її воз'єднання з руською православною державою, переслідування інших релігійних громад у 40-50-х роках ХХ століття – Ужгород: Гражда, 1999. – 126 с.

⁸⁸ Бедь В. Щоб подібне ніколи не повторилось! // Там само. – С. 3-4.

⁸⁹ Поксен М. Правда проти фальсифікації (Роздуми історика з приводу нової книги) // Карпатський голос. – 2000. – 27 трав. – 2 черв.